

SVIJEST I STAVOVI SREDNJOŠKOLSKIH UČENIKA PREMA NASILJU U INTIMNIM PARTNERSKIM VEZAMA MLADIH – ZAJEDNIČKI IZVJEŠTAJ ZA MAĐARSKU, ŠPANJOLSKU, SRBIJU I HRVATSKU

lipanj 2020.

“Mogu reći NEĆU. Osnazivanje mladih, posebno djevojaka, da se suprotstave elektroničkom seksualnom i rodno uvjetovanom nasilju u intimnim partnerskim vezama “ (NO SGBV) – Broj ugovora 856800 – REC-AG-2018/REC-RDAP-GBV-AG-2018

Izveštaj je pripremila Sanja Pavlović na temelju nacionalnih izvještaja čije su autorice: Nataša Bijelić (Hrvatska), Eulàlia Pedrola Vives (Španjolska), Fanni Szalontai (Mađarska) i Sanja Pavlović (Srbija).

Lektura: Marina Ileš

Partnerske organizacije: Auonomni ženski centar (AŽC, Srbija, koordinatorice), Centar za edukaciju, savjetovanje i istraživanje (CESI, Hrvatska), Foundation INDERA (Španjolska), Nők a Nőkért Együtt az Erőszak Ellen (NANE, Mađarska).



Sadržaj

UVOD	4
Nacionalni konteksti	4
METODOLOŠKI OKVIR	8
Vremenski okvir i zemljopisno područje.....	9
Upitnik.....	9
Metodologija i postupak prikupljanja podataka	10
Opis uzorka	10
Izazovi i ograničenja.....	11
REZULTATI	13
Općenite informacije	13
Osviještenost i razina normalizacije nasilnog ponašanja među mladima	15
Iskustva mladih s digitalnim nasiljem	19
Reakcije mladih	22
Reakcije mladih iz položaja pasivnih promatrača/ica	24
PREPORUKE.....	28
Obrazovanje i podizanje osviještenosti mladih	28
Podizanje osviještenosti roditelja i nastavnika/ca	29
Popis literature.....	30



UVOD

Ovaj izvještaj temelji se na istraživanju provedenom u sklopu projekta *Mogu reći NEĆU. Osnaživanje mladih, posebno djevojaka, da se suprotstave elektroničkom seksualnom i rodno uvjetovanom nasilju u intimnim partnerskim vezama*. Cilj je projekta doprinijeti suzbijanju elektroničkog seksualnog i rodno uvjetovanog nasilja u intimnim partnerskim vezama mladih, posebno osnaživanjem djevojaka i pomaganjem da se suprotstave nasilju.

Aktivnosti uključuju prikupljanje podataka o stavovima mladih i nastavnika/ca u srednjim školama te izgradnja kapaciteta projektnih partnera za učinkovito rješavanje situacija elektroničkog seksualnog i rodno uvjetovanog nasilja. Na temelju tih podataka razvit će se i usvojiti program vršnjačkog obrazovanja mladih, uz aktivnosti usmjerene podizanju osviještenosti nastavnika/ca u srednjim školama o toj temi. Ta će saznanja istovremeno poslužiti za razvoj i provedbu kampanje za informiranje i podizanje osviještenosti mladih o neprihvatljivosti digitalnog nasilja.

U projektu sudjeluju sljedeće organizacije u četirima zemljama: Autonomni ženski centar (Srbija), Fundación Privada INDERA (Katalonija, Španjolska), NANE – organizacija za ženska prava (Mađarska) i CESI – Centar za edukaciju, savjetovanje i istraživanje (Hrvatska). Autonomni ženski centar je organizacija voditeljica projekta.

Nacionalni konteksti

Nasilje nad ženama vrlo je rasprostranjena pojava u svim zemljama partnericama na projektu i dostupni su podaci vrlo slični. U izvještaju Agencije Europske unije za temeljna prava *Nasilje nad ženama: istraživanje provedeno diljem Europske unije* uspoređuju se podaci za sve države članice EU-a. U Mađarskoj 27 % žena navodi da su iskusile fizičko i/ili seksualno nasilje od partnera ili osobe koja nije bila njihov partner od svoje 15. godine. U Španjolskoj je taj postotak 22 %, a Hrvatskoj 21 %. U Srbiji, prema *Anketi o nasilju nad ženama koju je proveo OEBS: Dobrobit i bezbednost žena*, 22 % žena iskusilo je fizičko i/ili seksualno nasilje od partnera ili osobe koja nije njihov partner od 15. godine života.

Kada je riječ o **nasilju u adolescentskim vezama**, nisu dostupni nikakvi podaci koji bi se na ovakav način mogli usporediti s obzirom da se radi o slabo istraženom problemu. U Španjolskoj je provedeno nekoliko istraživanja o raširenosti nasilja u intimnim partnerskim vezama mladih. Prema istraživanju koje je Ministarstvo ravnopravnosti 2015. provelo na adolescentima i adolescenticama diljem Španjolske, otprilike svaka deseta djevojka navodi da je doživjela situaciju zlostavljanja od mladića s kojim je u vezi. Nešto više mladića, 13 %, priznaje da su se agresivno ponašali prema svojim curama. Nekoliko postojećih hrvatskih studija ukazuje na veliku prevalenciju nasilja u adolescentskim vezama. Prema CESI istraživanju iz 2007., više od dvije trećine mladih (70 %) u dobi od 16 do 19 godina doživjelo je nasilje u vezi, a otprilike polovina

ispitanika/ca izjavljuje da se u vezi barem jednom agresivno ponašalo prema partneru/ici. Drugim istraživanjem provedenim u Hrvatskoj utvrđeno je da je više od 80 % učenika i učenica u srednjim školama iskusilo ili iskazalo neki oblik nasilnog ponašanja u vezi. Najčešći oblik nasilja bio je psihološke naravi (93,2 %), zatim fizičko (51,3 %) i seksualno (25 %). Slični su rezultati dobiveni i u Srbiji za doživljene oblike nasilnog ponašanja. Djevojke su svjesnije od mladića što čini kvalitetnu vezu, bolje su u postavljanju granica u vezi i češće traže pomoć ako doživljavaju nasilje u vezi. U Mađarskoj i Srbiji nisu provedena nikakva relevantna istraživanja iz kojih bismo izvukli podatke o nasilju u adolescentskim vezama, iako istraživanja o rodno uvjetovanom nasilju u srednjim školama ukazuju na to da se radi o prisutnoj i raširenoj pojavi. Većina ispitanih učenika i učenica osnovnih i srednjih škola, naime, iskusili su barem jedan oblik ovakve vrste nasilja. U Srbiji dječaci češće vrše rodno uvjetovano nasilje i nad djevojčicama i nad dječacima te češće opravdavaju nasilje u partnerskim vezama.

Kada je riječ o **elektroničkom nasilju nad ženama**, jedini podaci koji su dostupni za sve tri države članice EU-a tiču se virtualnog uhođenja iz FRA-ovog istraživanja. U Mađarskoj i Hrvatskoj 4 % žena navodi da su iskusile takvu vrstu nasilja od 15. godine života, a u Španjolskoj isto navodi 2 % žena. Više od pola žena mladih od 30 izjavila je da su iskusile seksualno uznemiravanje (uključujući uznemiravanje putem tehnoloških uređaja) nakon 15. godine života, a uhođenje (s upotrebom tehnologije ili bez nje) iskusilo je 11 % ispitanih žena (neovisno o dobnoj skupini) u nekom trenutku od 15. godine života. Istraživački tim navodi da je „prevalencija seksualnog uznemiravanja, uhođenja i ne-partnerskog fizičkog nasilja najviša u najmlađoj dobnoj skupini (18 – 29 godina)” i da „općenito, dob predstavlja najznačajniji čimbenik razlike među iskustvima i stavovima žena”.

Što se tiče **elektroničkog nasilja među mladima**, podaci koji su usporedivi za sve četiri zemlje navedeni su u ispitivanju *Spotlight on adolescent health and well-being (Zdravlje i dobrobit mladih pod povećalom)* iz 2017./2018. koje je provela Svjetska zdravstvena organizacija (WHO). Ispitivanjem se pokazalo da je u skupini mladih s navršениh 15 godina iz Mađarske 20 % djevojaka i 18 % mladića iskusilo elektroničko vršnjačko zlostavljanje barem jednom u posljednjih nekoliko mjeseci. U drugim su zemljama postotci niži u skupini petnaestogodišnjaka, uz podatke koji slijede: 14 % djevojaka i 13% mladića iz Hrvatske, 12 % djevojaka i 11 % mladića iz Srbije, te 7 % djevojaka i 3 % mladića iz Španjolske dijele isto iskustvo. S druge strane, među petnaestogodišnjacima iz Mađarske, 14 % djevojaka i 17 % mladića navodi da su vršili elektroničko vršnjačko zlostavljanje barem jednom u posljednjih nekoliko mjeseci. Podaci su i tu nešto blaži za petnaestogodišnjake u drugim zemljama: 10 % djevojaka i 18 % mladića iz Hrvatske, 7 % djevojaka i 11 % mladića iz Srbije, te 2 % djevojaka i 4 % mladića iz Španjolske navodi da su činili isto, dakle zlostavljali svoje vršnjake elektroničkim putem.

Nadalje, u Španjolskoj nasilje u intimnim partnerskim vezama putem tehnologije predstavlja poseban problem među mladim parovima nego u općoj populaciji. Naime 25,1 % djevojaka između



16 i 19 godina izjavile su da su iskusile kontroliranje putem telefona od svojih partnera naspram 9,6 % u ukupnom uzorku žena.

U Hrvatskoj je Poliklinika za zaštitu djece i mladih Grada Zagreba 2019. provela nacionalni istraživački projekt, „Društvena *online* iskustva i mentalno zdravlje mladih” s učenicima prvih i trećih razreda srednjih škola (1772 ukupno). Prema dobivenim rezultatima, barem jednom: 58,6 % adolescenata primilo je poruke seksualno eksplicitnog sadržaja, 52,4 % adolescenata primilo je seksualno eksplicitne fotografije ili videozapise, 10,8 % adolescenata primilo je seksualno eksplicitne fotografije ili videozapise sebe, 19,7 % adolescenata primilo je seksualno eksplicitne fotografije ili videozapise partnera/ice, 50,5 % adolescenata primilo je seksualno eksplicitne fotografije ili videozapise poznanika.

Stranica | 6

U Mađarskoj najnoviji podaci dobiveni su u okviru istraživanja iz 2020. koje je provela istraživačka skupina pri Sveučilištu u Nyíregyházi. Istraživanjem su obuhvatili 882 učenika u dobi od 12 do 18 godina s kojima su razgovarali, među ostalim, o vršnjačkom zlostavljanju na mreži. Prema glavnim rezultatima 66 % učenika sudjelovalo je u nekom obliku zlostavljanja na internetu. Mladići su posebno skloni slati agresivne i uznemirujuće tekstualne poruke, uvredljive slike, internetske memeove, započinjati lažne tračeve, dijeliti privatne kontakt-brojeve drugih. Najčešći oblik internetskog vršnjačkog zlostavljanja među djevojkama (36,3 %) je mrežno isključivanje druge osobe (pretvaranje da nisu prisutne u mrežnom okruženju). Drugi oblici internetskog vršnjačkog zlostavljanja nisu značajnije prisutni među učenicama. 70,4 % učenika i učenica iskusilo je određeni oblik internetskog zlostavljanja (66 % djevojaka, 74,7 % mladića) – u usporedbi s djevojkama, mladići su značajno izloženiji sljedećim oblicima internetskog zlostavljanja: hakiranje e-pošte i društvenih mreža, krađa mrežnog identiteta. Djevojke (u usporedbi s mladićima) više doživljavaju sljedeće oblike internetskog vršnjačkog zlostavljanja: zlostavljanje putem mobitela ili poruka, isključivanje na mreži, uvredljive poruke.

U Srbiji, prema rezultatima objavljenima u publikaciji „Korišćenje interneta i digitalne tehnologije kod dece i mladih u Srbiji: rezultati istraživanja Deca Evrope na internetu”, skoro četvrtina ispitanika/ca u dobi od 9 do 17 godina (23 %) iskusila je određenu vrstu vršnjačkog zlostavljanja tijekom prošle godine, bilo na internetu, odnosno putem digitalnih tehnologija, ili u fizičkoj stvarnosti. Djevojke su češće žrtve elektroničkog zlostavljanja od mladića: gotovo petina djevojaka i djevojčica (18 %) navodi da su imale to iskustvo naspram 15 % dječaka i mladića. Osim toga, djevojke su češće od mladića izrazito ili umjereno uzrujane. Više od trećine ispitanica koje su iskusile elektroničko vršnjačko zlostavljanje (36 %) navode da su bile vrlo uzrujane posljednji put kada se to dogodilo, dok je tek 17 % dječaka i mladića s istim iskustvom izjavilo da su vrlo ili izrazito uzrujani. Trećina ispitanih učenika i učenica bili su istovremeno i žrtve i počinitelji. Sukladno prethodnim rezultatima istraživanja o vršnjačkom nasilju u fizičkoj i virtualnoj stvarnosti koji je proveden na nacionalno reprezentativnom uzorku, i ovdje je utvrđena povezanost tih dvaju oblika nasilja. Postotak učenika/ca koji/e navode da ih je uzrujao određeni sadržaj na internetu povećava se s dobi, iako relativno blago. U tim situacijama gotovo četvrtina učenika/ca nije se nikome obratila u vezi sa svojim problemom, ignorirali su ga misleći da će nestati sam od sebe ili su



Projekt je sufinancirala Europska unija u okviru Programa o pravima, jednakosti i građanstvu

(2014. – 2020.) Sadržaj ovog izvještaja predstavlja isključivo stavove autora i samo su oni za njega odgovorni. Europska komisija ne preuzima nikakvu odgovornost za način na koji će informacije sadržane u ovom dokumentu biti korištene.

odlučili zatvoriti prozor ili aplikaciju, dok je gotovo trećina blokirala zlostavljače. Ohrabrujuća je činjenica da je velika većina djece upoznata s mogućnostima blokiranja i prijave.

*

Kada je riječ o **pravnom okviru**, tri zemlje (Španjolska, Hrvatska i Srbija) potpisale su i ratificirale Konvenciju Vijeća Europe o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u obitelji, poznatu kao Istanbulska konvenciju, dok ju je mađarska vlada odbila ratificirati usprkos tome što je Konvenciju potpisala. Nadalje, u Srbiji i Hrvatskoj zakoni usmjereni zaštiti od nasilja rodno su neutralni, odnosno nema kaznenih djela koji bi se definirali kao rodno uvjetovano nasilje.

U svim je zemljama, pak, naglašena važnost zaštite djece. Mnogo je kaznenih djela koja su izravno namijenjena zaštiti djece (npr. zakoni o dječjoj pornografiji), ali ne postoje kaznena djela kojima se definira nasilje u intimnim vezama i to posebno za veze mladih. Mađarska čini iznimku; u mađarskom se zakonodavstvu spominje kazneno djelo „nasilja u vezi”, ali je ono definirano na rodno neutralan način, tako da opisuje nasilje u intimnoj vezi, ali ne izričito nasilje nad ženama.

Obično se ne radi razlika između različitih oblika elektroničkog nasilja ali su razni oblici obuhvaćeni definicijama različitih kaznenih djela koje je moguće počinuti putem tehnologije i bez upotrebe iste. Tu se obično radi o uznemiravanju i uhođenju.

Španjolska također čini iznimku. U Kaznenom se zakoniku *elektroničko seksualno uznemiravanje* specifično spominje od 2013. (no kazneno se djelo takvim smatra isključivo u slučaju kada punoljetna osoba stupa u kontakt s maloljetnim osobama, što znamo kao kazneno djelo vrbovanja (engl. *grooming*), isključujući bilo kakve druge vrste elektroničkog seksualnog uznemiravanja među odraslima). Krivičnim zakonom se u Španjolskoj također kriminalizira tzv. *seksualno dopisivanje* (engl. „sexting”). Ono se definira kao nezakonito otkrivanje intimnih slika ili snimki bez pristanka druge osobe. Slična se kaznena djela spominju i u ostalim trima zemljama, ali ih se ne naziva kao takve.

Određene zemlje imaju specijalizirane ustanove i jedinice zadužene za elektronički kriminal, uključujući i elektroničko nasilje, poput policijske jedinice za sprječavanje elektroničkog kriminala, Posebnog tužioca za visokotehnološki kriminal u Srbiji. No takvi akteri obično nisu osjetljivi na rodnu dimenziju ili mlade.

*

Obrazovni programi s ciljem sprječavanja nasilja nad ženama razlikuju se od zemlje do zemlje. U Španjolskoj nastavnici/ce imaju obvezu trajne obuke po pitanjima ravnopravnosti i jednakosti. Međutim, do danas, iako postoji više formalnih školskih kurikuluma, škole same odabiru žele li ga



Projekt je sufinancirala Europska unija u okviru Programa o pravima, jednakosti i građanstvu

(2014. – 2020.) Sadržaj ovog izvještaja predstavlja isključivo stavove autora i samo su oni za njega odgovorni. Europska komisija ne preuzima nikakvu odgovornost za način na koji će informacije sadržane u ovom dokumentu biti korištene.

se pridržavati ili ne. U Mađarskoj postoji osnovni dokument na temelju kojeg škole razvijaju svoje kurikulume, a u kojem se naglašava da škole imaju ključnu ulogu u edukaciji učenika i učenica o seksualnosti i intimnim vezama. No u dokumentu se uglavnom naglašavaju biološki čimbenici u datom kontekstu, bez spomena specifičnih društvenih konteksta nasilja nad ženama i djevojčicama ili nasilja u vezi. U tom se dokumentu ne spominje ni važnost rodne ravnopravnosti i ne navode se nikakve smjernice za nastavnike/ce o dekonstrukciji ograničavajućih rodnih uloga i stereotipa. U Hrvatskoj su sve škole obvezne implementirati programe za prevenciju nasilja, i o svojim aktivnostima izvijestiti Ministarstvo znanosti i obrazovanja, te kurikulume poslati svim jedinicama područne samouprave. Iako je nadležno Ministarstvo zaduženo za prikupljanje podataka, spomenuti podaci nisu prikladno dokumentirani i nedostupni su javnosti. Sve informacije o programima za prevenciju u srednjim školama, a u sklopu kojih se obrađuju teme nasilja u adolescentskim vezama/vezama mladih, rodno uvjetovanog nasilja i nasilja u partnerskim odnosima, uglavnom su dostupne na internetskim stranicama pojedinačnih škola. U stvarnosti prevencija rodno uvjetovanog nasilja u školskom okruženju temelji se na sporadičnoj provedbi programa u (određenim) školama. U novom nacionalnom kurikulumu zdravstvenog odgoja nema spomena rodno uvjetovanog nasilja ili bilo kojeg drugog problema povezanog s rodnom tematikom. U Srbiji nastavnici/ce imaju obvezu sudjelovanja na naprednim obukama, ali ne postoji nikakvo sustavno obrazovanje o temama povezanim s rodnom ravnopravnosti i rodno uvjetovanim nasiljem, uključujući elektroničko nasilje, bilo u okviru formalnog obrazovanja ili stručnih usavršavanja nastavnika/ca. Za sve je zemlje zajedničko to da organizacije civilnog društva provode većinu obrazovnih aktivnosti i programa za prevenciju nasilja, uključujući i njihovu pripremu, kako one namijenjene mladima, tako i one za nastavnike/ce.

Naposljetku, kada je riječ o dostupnoj podršci **djevojkama izloženima nasilju u vezi i/ili elektroničkom nasilju**, u sve četiri zemlje postoje nevladine udruge koje takvu podršku pružaju bilo za slučajeve rodno uvjetovanog nasilja (uglavnom za odrasle žene) ili za slučajeve elektroničkog nasilja (za mlade općenito). To znači da ne postoje državne službe ili organizacije civilnog društva koje bi bile specijalizirane isključivo za pružanje podrške djevojčicama i djevojkama.

METODOLOŠKI OKVIR

Cilj anketnog istraživanja, kako je definirano ovim projektom, bio je prikupiti podatke o osviještenosti učenika i učenica srednjih škola i njihovim stavovima i strategijama po pitanju elektroničkog seksualnog i rodno uvjetovanog nasilja u intimnim partnerskim vezama mladih. Nadalje, htio se dobiti uvid u samu problematiku koji bi poslužio za buduća djelovanja usmjerena sprječavanju digitalnog intimnog partnerskog nasilja, ne samo u sklopu trenutnog projekta, već i za druge dionike koji se s tom problematikom budu susretali u budućnosti.



Projekt je sufinancirala Europska unija u okviru Programa o pravima, jednakosti i građanstvu

(2014. – 2020.) Sadržaj ovog izvještaja predstavlja isključivo stavove autora i samo su oni za njega odgovorni. Europska komisija ne preuzima nikakvu odgovornost za način na koji će informacije sadržane u ovom dokumentu biti korištene.

*

Istraživanje je provedeno pomoću upitnika koji je razvila i oblikovala Fundación INDERA iz Španjolske. Predstavnici partnerskih organizacija aktivno su sudjelovali u razvoju zajedničkog upitnika, a svaka je organizacija bila odgovorna za prikupljanje podataka na nacionalnoj razini, analizu podataka i pripremu nacionalnog izvještaja.

Stranica | 9

Ovaj zajednički izvještaj temelji se na četirima nacionalnim izvještajima i uključuje podatke iz Mađarske, Hrvatske, Španjolske i Srbije.

Vremenski okvir i zemljopisno područje

Aktivnosti su trajale ukupno osam mjeseci. Tijekom listopada i studenog 2019. razvijen je zajednički upitnik na engleskom jeziku, nakon čega su ga partnerske organizacije prevele na svoje nacionalne jezike. Partnerske organizacije podatke su prikupljale od prosinca 2019. do početka ožujka 2020.

Podaci su se prikupljali na temelju zajedničkog upitnika prevedenog na nacionalne jezike u svim četirima zemljama u kojima se projekt provodi.

U Španjolskoj je ispitivanje provedeno u dvjema državnim srednjim školama u Barceloni, u četvrtima El Clot i Poble Nou; u Mađarskoj su ispitanici/e bili podijeljeni u skupine od 11 učenika/ca u devet škola, šest u Budimpešti, jedna na jugoistoku Mađarske (Szentes), jedna u sjeveroistočnom dijelu Mađarske (Salgótarján), te jedna u zapadnom dijelu Mađarske (Székesfehérvár). U Srbiji su upitnik ispunili/e ispitanici/ce u deset srednjih škola u pet gradova (Prijepolje, Paraćin, Pančevo, Novi Sad i Beograd) iz različitih dijelova zemlje. U Hrvatskoj su u istraživanju sudjelovali mladi iz raznih dijelova zemlje.

Upitnik

Upitnik je bio anonimn i sastojao se od 22 pitanja zatvorenoga i otvorenoga tipa, uključujući pitanja o općim podacima o mladima – spol, dob, prebivalište i najčešće korištene internetske platforme za komunikaciju.

Osim prikupljanja tih općih podataka, upitnik je razvijen tako da obuhvati i razinu osviještenosti mladih o rodnim ulogama i digitalnom nasilju, njihova iskustva s digitalnim nasiljem te njihove reakcije i strategije borbe protiv digitalnog nasilja, kako u slučaju nasilja koje su iskusili osobno, tako i za nasilje koje su primijetili u svojoj okolini.



Projekt je sufinancirala Europska unija u okviru Programa o pravima, jednakosti i građanstvu

(2014. – 2020.) Sadržaj ovog izvještaja predstavlja isključivo stavove autora i samo su oni za njega odgovorni. Europska komisija ne preuzima nikakvu odgovornost za način na koji će informacije sadržane u ovom dokumentu biti korištene.

Kako bi prikupili podatke o osviještenosti o tom problemu, istraživački tim razvio je dvije vrste pitanja: jedna se odnosila na opću osviještenost o rodnim stereotipima i rodno uvjetovanom nasilju, a druga vrsta pitanja ticala se specifične osviještenosti o digitalnom nasilju i intimnim partnerskim vezama mladih, kao i reakcije na navedene probleme. Dio pitanja bio je u obliku skala za ocjenu prihvatljivosti određenih ponašanja, dok je drugi dio uključivao konstrukcije kao što su „Što biste učinili da se to dogodi vama?” ili „Koji biste savjet dali prijatelju koji to doživljava?”. Time smo htjeli prepoznati pojedinačne kapacitete reagiranja u situacijama nasilja i dobiti uvid u učestalost ponašanja promatrača, što također utječe na normalizaciju i prihvaćenost intimnog partnerskog nasilja u elektroničkom obliku.

Istraživački tim partnerskih organizacija posebno je pazio da se u upitniku koriste konstrukcije i jezik što više prilagođen komunikacijskim navikama mladih. Dio pitanja bio je predstavljen kao snimke zaslona imaginarnih razgovora na WhatsAppu. Učenici/e su trebali reagirati, komentirati kao članovi grupne poruke ili reagirati kao prijatelji koje druga osoba pita za savjet. Međutim, svjesni smo da takvo oblikovanje upitnika i postavljanje pitanja u obliku imaginarnih situacija (tj. razgovora na WhatsAppu) sa sobom nosi i određena ograničenja po pitanju mjerenja kompleksnog problema elektroničkog seksualnog i rodno uvjetovanog nasilja. Stoga, potrebna su daljnja istraživanja o rodnoj dimenziji same problematike.

Metodologija i postupak prikupljanja podataka

Podaci su se prikupljali na različite načine. U Španjolskoj i Srbiji predstavnice organizacija išle su u škole i učenici/e su upitnike ispunjavali u papirnatom obliku na jednosatnim radionicama. Učenici/e informirani/e su o projektu kao i o samom upitniku, a nakon ispunjavanja upitnika imali su priliku porazgovarati o problemima spomenutima u upitniku. Na taj je način sam proces prikupljanja informacija također poslužio za podizanje osviještenosti mladih. Nakon toga svi su podaci digitalizirani i uneseni u statistički program SPSS za analizu. U Mađarskoj i Hrvatskoj podaci su se prikupljali putem mrežnih anketnih programa: Survio za prikupljanje podataka i MS Excel za analizu u Mađarskoj, a u Hrvatskoj je korišten Survey Monkey za prikupljanje podataka i SPSS za analizu.

Opis uzorka

Prema projektnoj dokumentaciji bio je predviđen uzorak od 200 mladih u srednjoškolskoj dobi u svakoj zemlji.

No interes za ovaj upitnik bio je veći u većini zemalja, pogotovo u Hrvatskoj, tako da ukupni broj mladih koji su ispunili upitnik iznosi 1139.



Projekt je sufinancirala Europska unija u okviru Programa o pravima, jednakosti i građanstvu (2014. – 2020.) Sadržaj ovog izvještaja predstavlja isključivo stavove autora i samo su oni za njega odgovorni. Europska komisija ne preuzima nikakvu odgovornost za način na koji će informacije sadržane u ovom dokumentu biti korištene.

Tablica 1.

Uzorak	
Španjolska	204
Mađarska	229
Srbija	248
Hrvatska	458
Ukupno	1139

Više informacija o mladima koji su sudjelovali u istraživanju dostupno je u uvodnom dijelu poglavlja s rezultatima istraživanja u ovome izvještaju.

Izazovi i ograničenja

Tijekom razvoja instrumenata i prikupljanja podataka najveći izazov bio je, među ostalim, prilagoditi upitnik mladenačkom stilu komunikacije, kako razviti upitnik koji služi osnovnoj namjeni prikupljanja podataka, ali i komunicira s mladima, dovoljno je zanimljiv, potiče (kritično) razmišljanje i služi obrazovnoj svrsi.

Jedno je ograničenje ankete u tome što su podaci prikupljeni različito u različitim zemljama – oba načina prikupljanja podataka imaju prednosti i mana. Za rješavanje upitnika uživo škole su organizirale više grupa, a predstavnice organizacija dobile su priliku razgovarati s mladima i odgovoriti na njihova pitanja u slučaju nejasnoća. Međutim, to je istovremeno značilo da su učenici/ce morali sjediti u parovima ili grupama u učionici ili drugom prostoru u školi, što je potencijalno utjecalo na potpunu privatnost i anonimnost odgovora. S druge strane, s mrežnim je anketama više mladih dobilo priliku ispuniti upitnik, ali nije bilo moguće motivirati pojedince koji su manje zainteresirani za temu da ispune upitnik. U određenim je slučajevima to rezultiralo većim brojem djevojaka od mladića u uzorku.

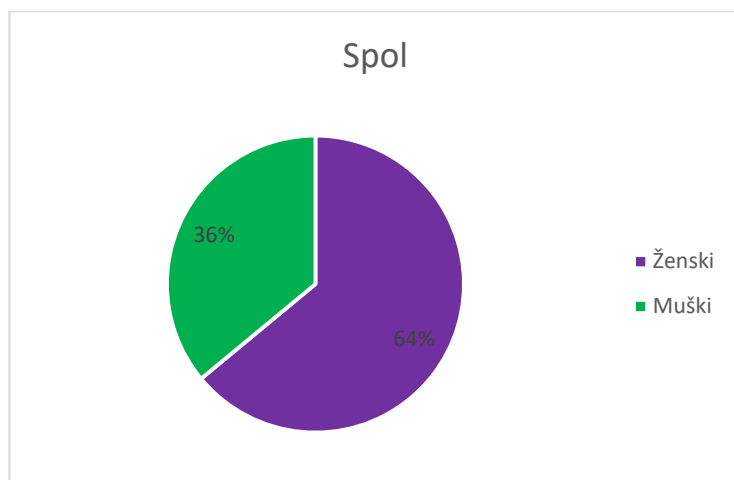
Također, istraživački timovi koji su prikupljali podatke u školskom okruženju bili su dojma da su, nakon ispunjavanja upitnika, a tijekom neformalnih rasprava u vezi s upitnikom, mladi htjeli dijeliti svoja iskustva ili iskustva svojih vršnjaka. Dio ih je, potaknut primjerima iz pitanja, izjavio da su imali slična iskustva, ali da se nisu toga sjetili tijekom ispunjavanja upitnika. U vezi s time, istraživački tim smatra da bi u budućem istraživanju o nasilju bilo korisno kombinirati kvantitativne i kvalitativne metode prikupljanja podataka, od upitnika do fokus grupa, s ciljem osiguravanja što veće pouzdanosti i valjanosti prikupljenih podataka.

Novonastala situacija zbog koronavirusa također je utjecala na proces prikupljanja podataka. S obzirom da su se škole počele zatvarati te je proglašeno izvanredno stanje, neke partnerske organizacije tako nisu bile u mogućnosti prikupiti predviđenu količinu upitnika.

REZULTATI

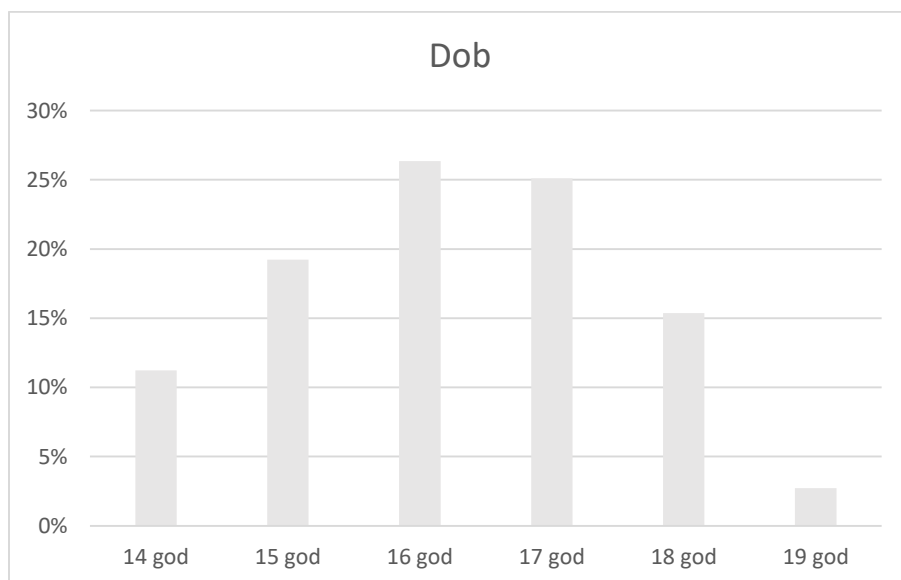
Općenite informacije

Kao što je prethodno navedeno, u istraživanju je sudjelovalo ukupno 1139 mladih (N). Među mladima koji su ispunili upitnik bilo je 64 % djevojaka i 36 % mladića.

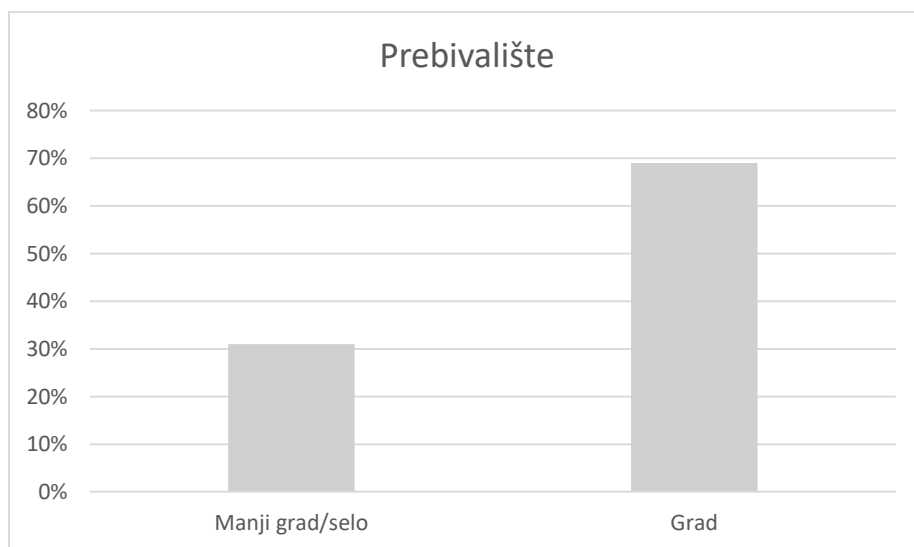


Grafikon 1.

Kada je riječ o dobi, svi su ispitanici i ispitanice pripadali dobnoj skupini od 14 do 19 godina. Većina ih je imala 16 i 17 godina, nakon čega slijede mladi u dobi od 15 i 18 godina, dok su najmlađe i najstarije dobne skupine najmanje zastupljene.



Grafikon 2.



Grafikon 3.

Većina ispitanika/ca živi u gradu, njih 69 %, a 31 % živi u manjem gradu ili selu.



Projekt je sufinansirala Evropska unija u okviru Programa o pravima, jednakosti i građanstvu (2014. – 2020.) Sadržaj ovog izvještaja predstavlja isključivo stavove autora i samo su oni za njega odgovorni. Evropska komisija ne preuzima nikakvu odgovornost za način na koji će informacije sadržane u ovom dokumentu biti korištene.

U okviru općenitih informacija htjeli smo saznati koje točno internetske platforme/aplikacije mladi najčešće koriste za komunikaciju sa svojim vršnjacima. Ti podaci razlikuju se ovisno o zemlji, ali u svim su zemljama Instagram i WhatsApp među najviše korištenima. Najveće razlike tiču se Facebooka, koji je najčešće korištena platforma u Mađarskoj (72 % mladih ga upotrebljava) dok je u ostalim zemljama izrazito slabo korišten (14 % mladih u Srbiji ga koristi, 10 % mladih u Hrvatskoj i tek nekolicina ispitanika/ca u Španjolskoj). Niski su i brojevi mladih koji koriste SnapChat (uz iznimku Mađarske u kojoj 41 % mladih navode da ga koriste), TikTok i Viber, a tek nekoliko spominju da koriste Twitter, Telegram i Discord.

Osviještenost i razina normalizacije nasilnog ponašanja među mladima

Opća razina osviještenosti i prihvaćenosti rodno uvjetovanog i seksualnog nasilja mjerena je pomoću pitanja i skalom od pet stupnjeva. Mladi su također i mogli navesti što misle o određenim ponašanjima.

Tablica 2.

Vrste ponašanja		Potpuno neprihvatljivo %		Nije u redu %		Nisam siguran/na %		Djelomično u redu %		Okej i normalno %	
		Djevojke	Mladići	Djevojke	Mladići	Djevojke	Mladići	Djevojke	Mladići	Djevojke	Mladići
Komentiranje s prijateljima cure s određenom „reputacijom“	HU	6	10	38	36	32	24	22	24	1	6
	ES	41	14	36	44	14	17	3	15	6	9
	RS	27	19	46	56	17	12	3	7	7	6
	HR	9	9	28	17	36	32	20	26	6	15
Izjavljivanje stvari poput „baš si gej na ovoj slici“ ili „vidi nje, izgleda kao	HU	20	20	45	30	17	15	16	27	1	8
	ES	63	31	32	48	5	11	0	9	0	1
	RS	42	22	42	51	9	10	4	9	3	8

dečko”	HR	43	25	42	34	7	16	6	17	1	8
Izrugivanje nekoga na internetu zbog njegove ili njezine seksualne orijentacije	HU	72	52	25	30	1	9	2	3	0	6
	ES	94	84	5	12	1	4	0	0	0	0
	RS	63	35	33	30	4	11	0	7	0	16
	HR	76	41	20	32	1	10	1	7	1	9
Izrugivanje drugih zato što su objavili nešto što se suprotstavlja zlostavljanju i nasilju	HU	73	44	22	33	4	13	0	3	0	6
	ES	80	50	16	39	4	7	0	4	0	0
	RS	70	46	27	41	2	9	0	2	1	1
	HR	66	43	23	39	6	11	1	2	4	5
Upadanje dječaka u ženske svlačionice kako bi fotografirali djevojke zabave radi.	HU	91	56	9	20	0	7	0	6	0	11
	ES	98	83	2	15	0	1	0	1	0	0
	RS	78	38	20	31	0	16	2	7	0	7
	HR	88	55	10	28	1	4	1	5	0	7

Iz odgovora je jasno da postoji jako puno sličnosti kada je riječ o stavovima mladih u različitim zemljama. Većina mladih u sve četiri zemlje smatra da su spomenuta ponašanja potpuno neprihvatljiva ili nisu u redu, pri čemu su u većini slučajeva djevojke te koje izražavaju snažnije slaganje oko neprihvatljivosti specifičnih nasilnih ponašanja.

U Španjolskoj je najveći broj mladih koji su potpuno osviješteni o većini primjera nasilnih ponašanja, gdje većinu čine djevojke. Na primjer, 41 % djevojaka i 14 % mladića u Španjolskoj smatra da je komentiranje cure s određenom „reputacijom” s prijateljima potpuno neprihvatljivo ponašanje, dok u Mađarskoj to smatra 6 % (djevojaka) i 10 % (mladića), odnosno 9 % (djevojaka i mladića) u Hrvatskoj.

Mladi u Španjolskoj također imaju manje homofobne stavove u usporedbi s drugim zemljama – nema mladih koji smatraju da je u redu ili posve normalno ismijavati nekoga na račun seksualne



Projekt je sufinancirala Europska unija u okviru Programa o pravima, jednakosti i građanstvu

(2014. – 2020.) Sadržaj ovog izvještaja predstavlja isključivo stavove autora i samo su oni za njega odgovorni. Europska komisija ne preuzima nikakvu odgovornost za način na koji će informacije sadržane u ovom dokumentu biti korištene.

orijentacije. U drugim zemljama nizak je postotak mladih koji to misle, iako je takav stav prisutan, naročito među mladićima, s ukupno 23 % mladića iz Srbije koji razmišljaju na taj način.

Najveća razlika u odgovorima između mladića i djevojaka vidljiva je u pitanju o tome je li prihvatljiv oblik zabave upadati u ženske svlačionice i fotografirati djevojke. Sve djevojke iz Mađarske i Španjolske to smatraju potpuno neprihvatljivim ili da nije u redu, kao i 98 % djevojaka iz Srbije i Hrvatske. Kada je riječ o mladićima, da je to djelomično u redu ili posve u redu smatra 17 % mladića u Mađarskoj, 14 % u Srbiji, 12 % u Hrvatskoj i 1 % u Španjolskoj.

S druge strane, najmanje rodne razlike prisutne su kod stavova o komentiranju određene cure s „reputacijom” među prijateljima, što je ujedno i ponašanje koje mladi doživljavaju kao najmanje nasilno i oko kojih je bilo najviše nedoumica prilikom odgovaranja. U Mađarskoj 44 % djevojaka to smatra potpuno neprihvatljivim, dok isto smatra 46 % mladića. U Španjolskoj isto smatra 77 % djevojaka i 58 % mladića, u Srbiji 73 % djevojaka i 75 % mladića, te u Hrvatskoj 28 % djevojaka i 26 % mladića. Posebno velik broj mladića u Hrvatskoj takvo ponašanje smatra djelomično u redu ili potpuno u redu, njih čak 41 %.

S druge strane, više mladića nego djevojaka u svim zemljama, navodi da su neopredijeljeni, što ukazuje na prostor za dodatan rad s njima, kako bi razumjeli što nasilje podrazumijeva.

*

Kolika je razina normalizacije nasilja dodatno je mjereno ispitivanjem koliko mladi razumiju i prihvaćaju određena, konkretna ponašanja, npr. prijetnje nakon prekida veze (primjer seksualne iznude), kontroliranje u partnerskoj vezi zahtijevajući da je druga osoba stalno dostupna putem tehnologije (primjer neprestanog slanja poruka), kao i razmjena lozinki za račune na internetu među partnerima u vezi.

Po pitanju *seksualne iznude* većina je mladih u svim zemljama izrazila da to smatra potpuno neprihvatljivim ili smatraju da je takvo ponašanje krivo (90 % u Mađarskoj, 91 % u Španjolskoj, 93 % u Srbiji i 92 % u Hrvatskoj). U svim zemljama djevojke su, u usporedbi s mladićima, sklonije izraziti neslaganje s takvim ponašanjem, te ga smatraju ga potpuno neprihvatljivim.

Kontroliranje u intimnoj vezi u vidu potrebe za neprestanom razmjenom poruka ponašanje je oko kojeg se mnogi mladi u svim zemljama ne mogu složiti, njih otprilike trećina. U Španjolskoj i Srbiji gotovo je jednak udio (trećina) onih koji odabiru odgovor „nisam siguran/na”, „da, ovo je nasilno ponašanje” ili „ne, ovo nije nasilno ponašanje”. U Hrvatskoj 40 % mladih ne smatra to nasilnim ponašanjem naspram 23 % onih koji smatraju da ono to jest. U Mađarskoj 32 % mladih navodi da se ne radi o nasilnom ponašanju, uz polovicu koji tvrde da se radi. Za razliku od ostalih zemalja, u Španjolskoj je rodna dimenzija posebno naglašena kod ovog pitanja: dok je većina ispitanica



neodlučna oko toga radi li se o nasilnom ponašanju ili se ne mogu opredijeliti, a samo 16,8 % to jasno poriče, 43,7 % mladića (gotovo polovica) jasno poriče da se radi o nasilnom ponašanju, 34 % nije sigurno, dok samo 22,3 % to vidi kao nasilno ponašanje.

Kada se radi o mišljenjima mladih u vezi s *razmjenom lozinki za račune na internetu u kontekstu partnerskih veza*, većina u svim zemljama smatra to „velikim problemom” i to shvaćaju iznimno ozbiljno: 71 % u Mađarskoj, 72 % u Španjolskoj, 59 % u Srbiji i Hrvatskoj. U Španjolskoj je zabilježena i značajna rodna razlika: mladići su skloniji tome da takvo ponašanje ne vide kao ozbiljan problem (11,7 % mladića naspram 2 % djevojaka).



Iskustva mladih s digitalnim nasiljem

Viktimizacija mladih zbog digitalnog nasilja mjerena je pitanjima zatvorenoga tipa o izloženosti različitim oblicima digitalnog nasilja.

Stranica | 19

Tablica 3.

Je li ti se to ikada dogodilo?		Nikada %		Jednom %		Nekoliko puta %		Redovito %	
		Djev ojke	Mlad ići	Djev ojke	Mlad ići	Djev ojke	Mlad ići	Djevoj ke	Mlad ići
Netko je na internetu ili u sklopu <i>chata</i> komentirao tebe ili tvoje tijelo na seksualan način (pozitivno i negativno)	HU	36	56	12	8	37	27	16	10
	ES	37	57	40	26	15	12	8	5
	RS	43	65	11	4	37	27	9	4
	HR	28	50	12	6	43	29	17	15
Netko je objavio uvredljivu sliku, videozapis ili stranicu na internetu o tebi ili je napravio lažni profil pod tvojim imenom	HU	79	82	16	13	5	2	0	2
	ES	84	87	14	8	2	4	0	1
	RS	71	71	14	12	11	14	4	2
	HR	81	75	12	17	6	7	1	1
Netko ti je zaprijetio da će objaviti tvoje privatne podatke, fotografije ili videozapise na internetu ako ne uzvратиš nečim seksualnim (npr. da im pošalješ seksualno eksplicitne fotografije, upustiš se u seksualni odnos s njima i slično).	HU	86	94	7	1	0	1	7	3
	ES	92	96	6	2	2	2	0	0
	RS	92	98	6	1	1	1	1	0
	HR	91	94	6	1	2	3	0	2
Netko je bez tvog dopuštenja objavio tvoje intimne fotografije ili videozapise koje si mu/joj poslala/o privatno (s vidljivim dijelovima	HU	82	87	12	6	6	8	1	0
	ES	87	94	6	5	7	1	0	0
	RS	91	96	4	2	4	2	1	0



tijela ili ne).	HR	93	86	4	5	3	7	0	2
Netko ti je prijetio na internetu putem e-pošte, razgovora ili u komentarima (prijetnje tvojoj fizičkoj sigurnosti).	HU	78	62	12	13	10	19	1	6
	ES	73	67	12	15	15	13	0	5
	RS	70	45	14	16	15	29	10	0
	HR	75	56	15	18	9	18	1	7
Netko te tražio da gledaš pornografiju na internetu ili da sudjeluješ u činovima nadahnutima pornografijom na internetu.	HU	92	82	5	7	1	7	2	4
	ES	82	82	9	4	9	9	0	5
	RS	91	85	4	4	5	10	0	1
	HR	90	80	6	7	3	9	1	4

Ključni rezultati pokazuju da velika većina mladih iz svih zemalja nije iskusila gotovo nijedan pojedinačno naveden oblik digitalnog nasilja. No postoji vrlo jasna razlika u oblicima nasilja kojima su djevojke izložene u odnosu na mladiće.

U svim zemljama, djevojke su u većoj mjeri bile izložene seksualnim komentarima na internetu, prijetnjama da će njihovi privatni podaci, fotografije ili videozapisi završiti na internetu ako ne pristanu na određeni seksualni čin zauzvrat, kao i objavljivanje fotografija i videozapisa bez njihovog pristanka, a koje su poslale nekome u povjerenju (osim u Hrvatskoj u kojoj je situacija obratna za ovaj posljednji oblik digitalnog nasilja).

S druge strane, mladići u svim zemljama bili su izloženiji internetskim prijetnjama fizičkim nasiljem putem razgovora, e-pošte i komentara, pritisku da gledaju internetsku pornografiju ili sudjeluju u činovima nadahnutima internetskom pornografijom (osim u Španjolskoj gdje su djevojke i mladići tome bili podjednako izloženi). Kada je riječ o prijetnjama, mladi koji navode da su ih više puta dobili ili da su im često izloženi trebali su navesti je li se radilo o prijetnji seksualnim nasiljem (silovanjem). Iako je maleni broj naveo da se dogodilo više puta, mladići su, u odnosu na djevojke, u zamjetno manjoj mjeri iskusili prijetnje seksualnim nasiljem. To vrijedi za mlade u Mađarskoj, Španjolskoj i Srbiji, dok je u Hrvatskoj situacija obratna.



Projekt je sufinancirala Europska unija u okviru Programa o pravima, jednakosti i građanstvu

(2014. – 2020.) Sadržaj ovog izvještaja predstavlja isključivo stavove autora i samo su oni za njega odgovorni. Europska komisija ne preuzima nikakvu odgovornost za način na koji će informacije sadržane u ovom dokumentu biti korištene.

*

Dodatna pitanja o iskustvima u digitalnoj sferi odnosila su se na navike slanja fotografija s intimnim dijelovima tijela (golih fotografija), izloženost neželjenim porukama koje sadrže fotografije tuđih intimnih dijelova tijela, razmjena lozinki u partnerskoj vezi kao i pritisak za promjenom profilne slike prema partnerovim zahtjevima.

Stranica | 21

Slanje golih fotografija nepoznatim ljudima

U svim zemljama većina mladih izjavila je da nikada nije poslala fotografije s intimnim dijelovima tijela osobi koju nisu poznavali uživo – 93 % u Mađarskoj, 92 % u Španjolskoj i Hrvatskoj, te 93 % u Srbiji. Brojke su slične i kada se radi o osobama koje su takve fotografije slale zato što su to htjele i zato što ih je druga osoba tražila – 4 % u Mađarskoj, 6 % u Španjolskoj, 4 % u Srbiji i Hrvatskoj su to učinili jer su htjeli, a da su to učinili na upit navodi 3 % mladih u Mađarskoj, 2 % u Španjolskoj, 2 % u Srbiji i 3 % u Hrvatskoj.

Slanje golih fotografija partneru ili partnerici

Situacija je slična kada se radi o slanju golih fotografija intimnim partnerima/cama: 50 % mladih u Mađarskoj i Španjolskoj, te 63 % u Srbiji i 65 % u Hrvatskoj nikada nisu poslali fotografiju intimnih dijelova svoga tijela intimnom partneru/ici. Nadalje, brojke su slične i kada se radi o osobama koje su takve fotografije slale zato što su to htjele i zato što ih je druga osoba tražila – 14 % u Mađarskoj, 9 % u Španjolskoj, 15 % u Srbiji i 12 % u Hrvatskoj su to učinili jer su htjeli, a da su to učinili na zamolbu partnera/ice navodi 5 % mladih u Mađarskoj, 2 % u Španjolskoj, 6 % u Srbiji i 2 % u Hrvatskoj. Nekoliko je slučajeva (postotak manji od 5 %) mladih koji navode da su to učinili zbog vršnjačkog pritiska. Ostatak nije do tog trenutka bio u intimnim vezama.

Seksualno uznemiravanje u smislu primanja neželjenih fotografija nećijih intimnih dijelova tijela

Seksualno uznemiravanje u smislu primanja neželjenih fotografija nećijih intimnih dijelova tijela je među najrasprostranjenijim iskustvima digitalnog nasilja među mladima u svim zemljama. Takvo iskustvo imalo je 45 % mladih u Mađarskoj (9 % navodi više puta ili često), 35 % u Španjolskoj (29 % navodi više puta ili često), 48 % u Srbiji (39 % navodi više puta ili često) i 53 % u Hrvatskoj (36 % navodi više puta ili često). U svim zemljama, to iskustvo navodi više djevojaka nego mladića, osim u Srbiji gdje djevojke i mladići dijele isto iskustvo. Istovremeno, u većini zemalja, kada je riječ o djevojkama, takve su fotografije slali različiti ili isti muškarci, ali kada je riječ o mladićima, oni su fotografije dobivali većinom od različitih žena ili različitih ljudi (i muškaraca i žena). Iznimku čini Mađarska gdje su djevojke takve fotografije većinom primale od različitih muškaraca, a mladići od uglavnom različitih žena.



Dijeljenje lozinki s intimnim partnerom ili partnericom

Dijeljenje lozinki za profile društvenih mreža, e-poštu i slično nije uobičajeno u intimnim vezama mladih ni u jednoj zemlji – s bivšim ili sadašnjim partnerom ili partnericom svoje lozinke je podijelilo svega 13 % mladih u Mađarskoj, 6 % u Španjolskoj, 20 % u Srbiji i 19 % u Hrvatskoj. U određenim slučajevima, dijeljenje lozinke dovelo je do zlouporabe, npr. izmjena na profilu ili objava određenih sadržaja bez znanja druge osobe. Brojevi i tu variraju, od 1 % mladih u Španjolskoj, do 11 % mladih u Hrvatskoj. U nacionalnom izvještaju za Srbiju zabilježene su rodne razlike u ovom aspektu: do toga je došlo u 15 % slučajeva prema odgovorima djevojaka i samo u 4 % slučajeva koje navode mladići. Pritom su djevojke češće nesigurne oko toga je li došlo do zlouporabe (30 %), dok mladići nisu bili sigurni u 13 % slučajeva.

Promjena profilne slike

Što se tiče iskustva s mijenjanjem profilnih slika na zahtjev intimnog partnera ili partnerice, većina mladih u svim zemljama navodi da to nisu iskusili. Da su to učinili na zahtjev partnera navodi samo 4 % mladih u Mađarskoj, dok je 1 % to učinilo na zahtjev partnerice. U Španjolskoj je 5 % djevojaka potvrdilo da su to učinile na zahtjev partnera, dok je 8.7 %, odnosno 1 % mladića potvrdilo da su to učinili na zahtjev partnerice odnosno partnera. U Srbiji je to iskusilo 10 % djevojaka i 4 % mladića, pri čemu je 3 % mladića to iskusilo u heteroseksualnom odnosu, a 1 % u homoseksualnom odnosu. U Hrvatskoj 5.5 % mladih navodi da su to učinili na zahtjev partnera, a 2.8 % na zahtjev partnerice.

Reakcije mladih

Upitnik nije bio namijenjen samo prikupljanju izravnih iskustava već i proučavanju strategija koje mladi spominju u kontekstu elektroničkog seksualnog i rodno uvjetovanog nasilja. Predstavljene su im imaginarne situacije u obliku razgovora na WhatsAppu povezane sa širenjem seksualnih slika drugih ljudi bez njihovog pristanka (engl. „sexpreading“), seksualnim uznemiravanjem u obliku slanja neželjenih intimnih fotografija (engl. „cyberflashing“), kontrolom u intimnim partnerskim vezama, tj. *neprestanim slanjem poruka i razmjenom lozinki*.

Kada su suočeni sa scenarijem slučaja *sexpreadinga* ili osvetničke pornografije u kojoj mladić prijateljima prosljeđuje gole fotografije svoje djevojke, nakon čega se te fotografije počinju širiti društvenim mrežama, ispitanici/e su trebali objasniti što bi napravili da su u ulozi djevojke. Na ovom je pitanju bilo dozvoljeno više odgovora.

U svim zemljama najčešći odgovor mladih bio je da bi prekinuli vezu, a što, pak, navodi veći broj djevojaka nego mladića.



U Mađarskoj 21 % mladih bi razgovaralo s roditeljima, 16 % bi se obratilo prijateljima za pomoć, 9 % bi se htjeli osvetiti na sličan način, a 12 % bi se osjećali bespomoćno i posramljeno. U Španjolskoj, osim prekida, druga stvar koju bi mladi učinili jest prijavili slučaj policiji, točnije 58 % mladih to navodi. To je također najveće zabilježeno povjerenje u policiju među četirima zemljama. Naime, kod ostalih to povjerenje dijeli između 20 % i 30 % mladih (djevojke češće navode da bi to prijavile policiji u odnosu na mladiće). Nadalje, otprilike 40 % mladih u Španjolskoj razgovaralo bi s roditeljima i prijateljima, malo više od 20 % bi htjelo osvetu, a 14 % bi se osjećalo bespomoćno i posramljeno. U Srbiji gotovo jednak udio mladih, otprilike 30 %, razgovaralo bi s roditeljima, zatražilo savjet kod prijatelja ili bi prijavili slučaj policiji, dok bi tek nešto manji dio zbog osjećaja srama čekao da nasilje prestane samo od sebe. Podjednak, i nipošto nezanemariv, udio djevojaka i mladića htjeli bi se osvetiti i smišljali bi načine kako posramiti partnera/icu na istovjetan način, gotovo 20 %. U Hrvatskoj, osim prekida, druga najčešća stvar koju bi mladi učinili je da bi razgovarali s prijateljima (31 %), zatim navode osjećaj bespomoćnosti i posramljenosti, te da ne bi ništa učinili (24 %) ili bi se obratili roditeljima (23 %), prijavili slučaj policiji (21 %) ili se pokušali osvetiti (15 %).

Također je važno naglasiti da je u svim zemljama zabilježena vrlo niska razina povjerenja u nastavnike/ce. Najviše povjerenja imaju mladi u Španjolskoj gdje bi se nastavniku/ci od povjerenja obratilo njih 14 %. U ostalim trima zemljama te su brojke niže od 10 % – 9 % mladih u Hrvatskoj, 6 % u Mađarskoj i 5 % u Srbiji. Ove brojke pokazatelj su velikog jaza između mladih i nastavnika/ca, općeg nepovjerenja mladih, kao i manjka osviještenosti – oni naprosto u nastavnicima/cama ne vide osobu kojoj se mogu obratiti za pomoć.

Sljedeća situacija temeljila se na primjeru *seksualnog uznemiravanja* u vidu primanja neželjene slike penisa.

Sve četiri zemlje u ovom su pogledu vrlo slične budući da većina mladih navodi da bi reagirala na isti način – blokiranjem i prijavom osobe koja je poslala sliku, točnije 78 % mladih u Mađarskoj, 73 % u Španjolskoj, 79 % u Srbiji i 72 % u Hrvatskoj. Rodna dimenzija posebno je vidljiva kada se radi o mogućnosti da ne učine ništa jer u takvom ponašanju ne vide naročit problem. Iako je sveukupan postotak mladih koji takav odgovor daju nizak (otprilike 10 % ili niže), u svim zemljama mladići pokazuju veću tendenciju da u toj situaciji ne vide problem (ova je razlika naročito izražena u Hrvatskoj, gdje 16.5 % mladića i 4,2 % djevojaka situaciju ocjenjuje kao neproblematičnu).

Prema odgovorima danima na pitanja otvorenog tipa, ostale bi reakcije mogle uključivati sljedeće: ispričati odrasloj osobi o tome i smijati se osobi koja je sliku poslala (Mađarska), osvetiti se npr. fizičkim nasiljem, ismijati pošiljatelja, pokazati poruku roditeljima, objaviti na Instagramu kao *priču* uz ime osobe čija je slika (Hrvatska), obavijestiti policiju, poslati sliku vlastitog penisa, razgovarati s roditeljima, reći im da to pošalju svojoj mami (Srbija). U Srbiji mladići imaju mnogo veću potrebu u pitanja otvorenog tipa navoditi neponuđene mogućnosti u odnosu na djevojke, tj. mladići daju više odgovora na otvoreni dio pitanja u usporedbi s djevojkama. Iako nisu česti, odgovori mladića ukazuju na tendenciju prema upotrebi nasilja za rješavanje situacije u kojoj su se zatekli („Počeo bih



se dopisivati s tom osobom, dogovorio bih se za susret i kad bismo se našli, prebio bih ga zato što ne podržavam takve stvari”, „Rekao bih mu da prestane ili će imati problema”, „Polomio bih mu noge”).

Kada je riječ o *kontroliranju u intimnoj partnerskoj vezi*, ispitanici i ispitanice trebali su se zamisliti u ulozi djevojke koja prima pet uzastopnih poruka u roku od dvije minute, a na koje ne uspijeva odmah odgovoriti jer nekome pomaže s domaćom zadaćom.

Stranica | 24

U svim je zemljama većina ispitanika/ca situaciju doživjelo kao problematičnu. Ili bi se zapitali zašto se druga osoba ne može strpjeti (iziritiranost i određena razina osviještenosti) ili bi osjećali potrebu da o tome porazgovaraju s drugom osobom jer imaju pravo na vrijeme za sebe (osviještenost) – na takav način razmišlja 71 % mladih u Mađarskoj, 74 % u Španjolskoj, 65 % u Srbiji i 68 % u Hrvatskoj. U isto vrijeme nije zanemariv broj mladih koji ne pokazuju osviještenost o problematičnosti takvog ponašanja: 29 % mladih u Mađarskoj odmah bi odgovorilo i ispričalo se tako da druga osoba ne misli da ne žele odgovoriti, 20.4 % mladića i 5.9 % djevojaka u Španjolskoj bi učinilo isto, kao i 32 % mladića i 23 % djevojaka u Srbiji, odnosno 36 % mladića i 23 % djevojaka u Hrvatskoj. Kao što je naznačeno u španjolskom nacionalnom izvještaju, a što se može primijeniti na sve zemlje: „to nam opet ukazuje na važnost podizanja svijesti o rodno uvjetovanom nasilju među mladićima. Ako oni u tome ne vide problem, kako možemo od njih očekivati da neće biti nasilni ili barem toksični u svojim vezama?”

Druga prikazana situacija s *kontroliranjem u intimnim partnerskim vezama* u upitniku radila se o zahtjevu partnera/ice za razmjenu lozinki (računi na društvenim mrežama, e-pošta, itd.).

U svim zemljama većina mladih svoje lozinke smatraju privatnima, kao nešto što se ne dijeli u vezi u kojoj postoji povjerenje među partnerima; točnije to mišljenje dijeli 73 % mladih u Mađarskoj, 72 % u Španjolskoj, 78 % u Srbiji i 73 % u Hrvatskoj. No ne treba ni zanemariti broj mladih koji smatraju da je dijeljenje lozinki znak povjerenja i dokaz da nemaju što skrivati: 15 % mladih u Mađarskoj dijeli takav stav, kao 11 % u Španjolskoj i 13 % u Srbiji i Hrvatskoj. Takav je stav obično prisutniji među mladićima nego djevojkama (posebno je vidljivo u Srbiji i Hrvatskoj gdje 7 % (RS) i 9 % (HR) djevojaka te 23 % (RS) i 22 % (HR) mladića dijeli to mišljenje). Naposljetku, postoje i mladi koji bi pristali na razmjenu lozinki samo ako će isto učiniti i njihov partner/ica. To je slučaj kod 12 % mladih u Mađarskoj, 7 % u Španjolskoj, 8 % u Srbiji i 10 % u Hrvatskoj.

Reakcije mladih iz položaja pasivnih promatrača/ica

Kada na internetu dođe do elektroničkog seksualnog i rodno uvjetovanog nasilja, osim počinitelja i žrtve, njemu često svjedoče i brojne druge osobe kao pasivni promatrači/ce. Istovremeno, kao što je naznačeno ranije, mladi bi se prvo obratili svojim vršnjacima da se zateknu u situaciji digitalnog nasilja. S obzirom na to, jasno je da mladi jedni drugima pružaju značajnu podršku kako bi mogli



Projekt je sufinancirala Europska unija u okviru Programa o pravima, jednakosti i građanstvu

(2014. – 2020.) Sadržaj ovog izvještaja predstavlja isključivo stavove autora i samo su oni za njega odgovorni. Europska komisija ne preuzima nikakvu odgovornost za način na koji će informacije sadržane u ovom dokumentu biti korištene.

djelovati na nasilno ponašanje u digitalnoj sferi. Stoga smo htjeli istražiti kako mladi doživljavaju sebe i kako bi reagirali u ulozi pasivnih promatrača/ica digitalnog nasilja.

Sljedeći je set pitanja uključivao problem *seksualizacije ženskog tijela* putem seksualnih komentara u grupnoj poruci skupine mladića, situaciju u kojoj mladić objavljuje intimne fotografije svoje djevojke („osvetnička pornografija”), zatim primjer prijateljice koja se žali da je bivši dečko ucjenjuje i prijeti da će njezine intimne fotografije poslati njezinim roditeljima ako ne pristane na seks s njime, te dva primjera kontrole u intimnoj vezi: *partner koji zahtijeva da druga osoba briše kontakte s društvenih medija*, te primjer djevojke koja svojoj prijateljici govori da je *promijenila profilnu sliku zato što njezin partner želi svima dati do znanja da je zauzeta*.

Seksualizacija ženskih tijela

Ovi podaci pokazuju kako bi mladi reagirali iz položaja promatrača da svjedoče imaginarnoj situaciji u kojoj mladići na seksualan način komentiraju izgled djevojke u grupnoj poruci.

Dva najčešća stava mladih u svim zemljama ukazuju na osviještenost o problemu u vidu neprihvatanja ponašanja (24 % u Mađarskoj, 60 % u Španjolskoj, 59 % u Srbiji i 36 % u Hrvatskoj) i određeni oblik toleriranja (npr. „oni su naprosto takvi”) (39 % u Mađarskoj, 38 % u Srbiji i 37 % u Hrvatskoj). Španjolska se tu razlikuje, gdje druga najčešća reakcija mladih uključuje želju za aktivnim reagiranjem (35 % mladih), stav koji je dosta manje prisutan u drugim zemljama – njega dijeli tek 4 % mladih u Mađarskoj, 11 % u Srbiji i 7 % u Hrvatskoj. A stav da si mladići ne mogu pomoći „jer su takvi” dijeli 19 % mladih u Španjolskoj. Svi ti odgovori imaju rodnu dimenziju: djevojke su sklonije od mladića odbiti takvo ponašanje i imaju poriv da reagiraju, dok je stvar obratna kada se radi o toleriranju takvog ponašanja. Postoji i određeni broj mladih koji takvo ponašanje ne smatraju problematičnim i navode da se slični razgovori događaju i među njihovim prijateljima – 16 % u Mađarskoj, 13 % u Španjolskoj, 11 % u Srbiji i 10 % u Hrvatskoj. U svim zemljama mladići u mnogo većoj mjeri od djevojaka tvrde da to nije problematično ponašanje.

„Osvetnička pornografija”

S ovim smo pitanjem htjeli saznati kako bi mladi reagirali da neki mladić podijeli gole slike svoje djevojke prijatelju, a koje zatim završe u grupnom razgovoru njihovih vršnjaka. Trebali su zamisliti da su uključeni u taj grupni razgovor i odgovoriti kako bi reagirali.

Podaci iz ovog pitanja razlikuju se za sve zemlje više nego kod drugih pitanja. Većina mladih iskazuje zabrinutost za djevojku čija se fotografija dijeli –29 % mladih u Mađarskoj nazvalo bi djevojku i provjerili kako se osjeća, 63 % u Španjolskoj, 47 % u Srbiji i 41 % u Hrvatskoj. Velik je broj mladih koji bi se suprotstavili takvom ponašanju – 34 % u Mađarskoj, 62 % u Španjolskoj, 37 % u Srbiji i 32 % u Hrvatskoj. U svim zemljama djevojke su iskazale veću zabrinutost od mladića.

Ipak, mnogo mladih dijele stav da je žrtva odgovorna. Stoga bi se izjasnili da je „trebala znati da će se takvo što dogoditi”, a to je pogotovo slučaj u Srbiji – to smatra 19 % ispitanika/ca u Mađarskoj,

9 % u Španjolskoj, 35 % u Srbiji i 22 % u Hrvatskoj. Nadalje, ima i mladih koji se slažu da je takvo ponašanje problematično ali koji ne bi reagirali jer se ne žele upustiti u svađu, a i nitko drugi ne reagira –to je izjavilo 14 % mladih u Mađarskoj, 20 % u Španjolskoj, 15 % u Srbiji i 15 % u Hrvatskoj. U svim zemljama manji broj mladih (manje od 10 %) samo bi se nasmijali situaciji, i to više mladići nego djevojke.

Podijeljenu intimnu fotografiju većina mladih ne bi prosljedila svojim prijateljima – to tvrdi 85 % mladih u Mađarskoj, 89 % u Španjolskoj, 70 % u Srbiji i 79 % u Hrvatskoj. U većini zemalja potvrđan odgovor, da bi prosljedili sliku, eksplicitno daje manje od 5 % mladih, osim u Srbiji gdje ta brojka iznosi 6 %. Dio mladih kaže da bi fotografiju podijelili „samo s najboljim prijateljem ili prijateljicom” – 12 % u Mađarskoj, 8 % u Španjolskoj, 22 % u Srbiji i 14 % u Hrvatskoj. Uz iznimku Srbije, spomenuto tvrdi više mladića nego djevojaka. Nadalje, dio djevojaka iz Srbije navele su u otvorenom pitanju da bi fotografiju prosljedili prijatelju/ici da ih pita za savjet jer same nisu sigurne što učiniti.

Seksualna ucjena

U sklopu ovog pitanja ispitanici i ispitanice morali su zamisliti da su primili poruku od prijateljice koju ucjenjuje bivši dečko da će njezine intimne fotografije poslati njezinim roditeljima ako ne pristane na seks s njim. Trebali su navesti kako bi reagirali na takvu poruku.

Iz njihovih odgovora jasno je da je potreba mladih za reagiranjem veća što je nasilje ozbiljnije.

Većina mladih u svim zemljama takvo ponašanje smatraju opasnim i slažu se da je to potrebno prijaviti odrasloj osobi (roditelju ili školskom osoblju) ili policiji – 67 % u Mađarskoj, 70 % u Španjolskoj, 80 % u Srbiji i 80 % u Hrvatskoj. U svim zemljama takav odgovor biraju djevojke u malo većem broju u odnosu na mladiće. Relativno je velik i broj mladih koji bi osobu savjetovali da se obrati starijem prijatelju ili prijateljici ili bratu, odnosno sestri – 19 % u Mađarskoj, 14 % u Španjolskoj, 7 % u Srbiji i 9 % u Hrvatskoj. U svim zemljama manje od 10 posto mladih zauzelo je stav okrivljavanja žrtve, iskazalo indiferentnost prema situaciji ili navelo savjet da osoba spava s mladićem jer je rekao da bi to bio posljednji put. Rodna je dimenzija prisutna i u tim odgovorima. Mladići su nešto skloniji od djevojaka zauzimati stavove kojima okrivljavaju žrtvu. U nacionalnim izvještajima iz Mađarske i Srbije naglašava se da su mladići kao odgovor na ovo pitanje navodili prijetnje i nasilje kao način rješavanja problema.

Kontroliranje u partnerskoj vezi – brisanje kontakata

Kada su trebali dati savjet prijatelju ili prijateljici koju partner/ica traži da otprate nekoga (unfollow), većina je mladih u svim zemljama to doživjela problematičnim, navodeći da nitko nema pravo na takvo što i da se tu radi o povjerenju koje partner/ica nema u vezi – 83 % u Mađarskoj, 89 % u Španjolskoj, 88 % u Srbiji i 85 % u Hrvatskoj. Dio, pak, smatra da je to dio veze i da služi kao dokaz ljubavi i vezanosti – to tvrdi 17 % mladih u Mađarskoj, 8 % u Španjolskoj, 10 % u Srbiji i



12 % u Hrvatskoj. U svim zemljama mladići su skloniji tome da takvo ponašanje doživljavaju kao znak ljubavi, primjerice 13 % mladića naspram 3 % djevojaka u Španjolskoj ili 21 % mladića i 9 % djevojaka u Hrvatskoj.

Kontroliranje u partnerskoj vezi – promjena profilne slike

Naposljetku, situacija u kojoj djevojka mijenja svoju profilnu sliku i stavlja sliku sebe i svoga dečka zato što je on to tražio, kako bi svi znali da je ona „zauzeta” mladima je donekle problematična (oni ne bi isto napravili) ali ne bi na nju reagirali. Taj odgovor dalo je 49 % mladih u Mađarskoj, 37 % u Španjolskoj, 56 % u Srbiji i 27 % u Hrvatskoj. Značajan je broj mladih koji to doživljavaju kao znak ljubomore i smatraju da ona to nije trebala napraviti – 35 % u Mađarskoj, 31 % u Španjolskoj, 27 % u Srbiji i 43 % u Hrvatskoj. Konačno, ne bi trebalo zanemariti i postotak onih koji to ne smatraju problematičnim, već upravo suprotno, sasvim prihvatljivim – 16 % u Mađarskoj, 23 % u Španjolskoj, 14 % u Srbiji i 24 % u Hrvatskoj. U svim zemljama mladići su općenito skloniji takvu situaciju doživjeti kao romantičan način iskazivanja ljubavi.



PREPORUKE

Kada uzmemo u obzir rezultate istraživanja, u sve četiri zemlje postoji jasna potreba za određenim zajedničkim mjerama kada je riječ o problematici elektroničkog seksualnog i rodno uvjetovanog nasilja u intimnim vezama mladih. Dok se u nacionalnim izvještajima navode preporuke specifične za pojedinačne zemlje, ovdje navodimo preporuke za sve zemlje.

Stranica | 28

Obrazovanje i podizanje osviještenosti mladih

Mladima mora biti dostupno više različitih načina informiranja o povezanim problemima, uključujući sljedeće:

- ✚ samopoštovanje i samopouzdanje, osobne i tuđe granice,
- ✚ rodna ravnopravnost i rodni stereotipi,
- ✚ seksualno i rodno uvjetovano nasilje,
- ✚ elektroničko seksualno i rodno uvjetovano nasilje,
- ✚ nasilje u adolescentskim vezama,
- ✚ opasnosti i sigurnost na internetu.

Potrebno je uspostaviti **preventivne obrazovne programe**, ne samo u okviru neformalnog obrazovanja kakvo često provode organizacije civilnog društva, već i u sklopu osnovno- i srednjoškolskog obrazovanja. Te programe potrebno je prilagoditi komunikacijskim potrebama mladih i količini vremena koje oni provode na internetu. Potrebno je i naglasiti da se danas većina nasilnih ponašanja odvijaju i u stvarnosti i na internetu, kao i da je „virtualna stvarnost isto stvarna”. Nadalje, programi bi trebali imati interaktivan aspekt, biti rodno i dobno osjetljivi, te bi se trebali fokusirati na sljedeće:

- ✚ promjenu stavova (posebno rodni stereotipi i stavova okrivljavanja žrtve),
- ✚ informiranje o različitim vrstama (elektroničkog) seksualnog i rodno uvjetovanog nasilja, posebno u pogledu znakova upozorenja u intimnim partnerskim odnosima i implicitnog nasilnog ponašanja koje bi se moglo shvatiti kao dokaz ljubavi ili brige,
- ✚ informiranje o posljedicama (elektroničkog) seksualnog i rodno uvjetovanog nasilja, bilo psihološkim posljedicama za žrtvu ili pravnim posljedicama za počinitelja,
- ✚ informiranje o načinima zaštite i podrške,
- ✚ osiguravanje strategija za nošenje s tim problemima, bilo iz perspektive žrtve, počinitelja ili promatrača.



Projekt je sufinancirala Europska unija u okviru Programa o pravima, jednakosti i građanstvu

(2014. – 2020.) Sadržaj ovog izvještaja predstavlja isključivo stavove autora i samo su oni za njega odgovorni. Europska komisija ne preuzima nikakvu odgovornost za način na koji će informacije sadržane u ovom dokumentu biti korištene.

S obzirom na to da djevojke i mladići očigledno nisu izloženi istim oblicima nasilja i da su mladići skloniji zauzimanju tradicionalno „muških” stavova i/ili pokazivanju nasilnih načina nošenja s nasiljem, preporučamo da se za određene teme razredi podijele prema spolu. **Mladići** bi trebalo informirati o rodnim stereotipima i stavovima o rodno uvjetovanom nasilju te ponuditi strategije o načinima na koji ih mogu dekonstruirati, oduprijeti se patrijarhalnim normama i vršnjačkom pritisku, te kako reagirati u situacijama elektroničkog seksualnog i rodno uvjetovanog nasilja. S druge strane, **djevojke** bi trebalo osnaživati i potaknuti da nasilna ponašanja ne smatraju prihvatljivima, te potaknuti da isto prepoznaju u svojim vezama, traže pomoć ili od vršnjaka ili od odraslih osoba (roditelji, školsko osoblje).

Osim preventivnih obrazovnih programa, potrebni su i **rodno i dobno osjetljivi mehanizmi za zaštitu i podršku** mladima koji su iskusili bilo kakav oblik rodno uvjetovanog nasilja, uključujući nasilje u virtualnoj sferi. Potrebno je poduzeti i **odgovarajuće pravne sankcije** nad počiniteljima kako iz perspektive žrtve, tako i radi sprječavanja daljnjih zločina takve vrste.

Osim toga, postoji i potreba za **međunarodnim, nacionalnim i lokalnim kampanjama za podizanje osviještenosti (uključujući kampanje na društvenim mrežama namijenjene mladima)** različitih društvenih aktera kako bi se ukazalo na problem elektroničkog seksualnog i rodno uvjetovanog nasilja među mladima kao društvene pojave s mogućim ozbiljnim posljedicama.

Podizanje osviještenosti roditelja i nastavnika/ca

Kako bi se mogli organizirati kvalitetni programi za prevenciju nasilja za mlade, od ključne je važnosti da odrasle osobe koje su im bliske budu otvorene i zainteresirane za ovu temu, te da budu informirane o svemu. U tom je kontekstu potrebno zauzeti sistemski pristup u pripremi obrazovnih programa za nastavnike/ce i roditeljima ponuditi različite mogućnosti uključivanja i učenja o ranije navedenim problemima.

Kao što je vidljivo, mladi nemaju previše povjerenja u roditelje, a još manje u nastavnike/ce. Stoga, osim što se treba poraditi na znanju uključenih odraslih osoba, potrebno je i raditi na njihovoj proaktivnosti i na razvijanju povjerenja između mladih i odraslih (tj. između roditelja i nastavnika/ca).



Popis literature

Bijelić, Nataša. 2015. *GEAR against IPV II Country report: Dating violence, intimate partner violence and sexual violence in adolescents: preventive and supportive initiatives*. Zagreb: CESI. /neobjavljeno/

Stranica | 30

Ćeriman, J., Duhaček, N., Perišić, K., Bogdanović, M. i Duhaček, D. (2015.). *Istraživanje rodno zasnovanog nasilja u školama u Srbiji*. Beograd: Centar za studije roda i politike, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu i UNICEF. Dostupno na: shorturl.at/ftOR6 (15.3.2020.)

Poliklinika za zaštitu djece i mladih Grada Zagreba (2019.). *Društvena online iskustva i mentalno zdravlje mladih*. Dostupno na: shorturl.at/esQT5 (5.2.2020.)

FRA gender-based violence against women survey dataset. 2012. Dostupno na: shorturl.at/afuJN. (10.3.2020.)

Hodžić, Amir. 2007. *Nasilje ne prolazi samo od sebe: Izveštaj o istraživanju rodno uvjetovanog nasilja u adolescentskim vezama u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: CESI. Dostupno na: shorturl.at/egOP4 (10.3.2020)

Margitics, Ferenc & Figula, Erika & Pauwlik, Zsuzsa. 2019. *Iskolai erőszak: Cyberbullying az iskolában. Az Internetes Zaklató és Internetes Áldozat Skála bemutatása*. Dostupno na shorturl.at/eyRXY. (15.3.2020.)

Kuzmanović, D., Pavlović, Z., Popadić, D. and Milošević, T. 2019. *Korišćenje interneta i digitalne tehnologije kod dece i mladih u Srbiji: rezultati istraživanja Deca Evrope na internetu*. Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Dostupno na: shorturl.at/nyWX4 (15.3.2020.)

OSCE-led Survey on Violence against Women: Well-being and safety of women. 2019. Dostupno na: shorturl.at/lmvK5 (15.3.2020.)

Spotlight on adolescent health and well-being. Findings from the 2017/2018 Health Behavior in School-aged Children (HBSC) survey in Europe and Canada. International report. Volume 2. Key data. 2017./2018. Svjetska zdravstvena organizacija (WHO). Dostupno na: shorturl.at/vwOP3 (25.6.2020.)

Survey on violence against women: Main results. 2015. Vladin Ured za borbu protiv rodno uvjetovanog nasilja, Centar za publikacije španjolskog Ministarstva zdravstva, socijalne skrbi i ravnopravnosti.